

**Mehmetkuluzâde, Hamide, Azerbaycan'da Yenilikçi Bir
Öncü: Celil Mehmetkuluzâde: Hatıralar / Hamide
Mehmetkuluzâde; (Haz.: Doç. Dr. Fatma Özkan), Kültür
Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.**

İhsan KALENDEROĞLU*

Celil Mehmetkuluzâde (Mirza Celil), önce Çarlık Rusyası, sonra Sovyetler Birliği Azerbaycanında hem yaşadığı dönemde, hem de ölümünden sonra Azerbaycan Türklerinin yetiştirdiği en önemli ceditçi (maarifçi) lerden biri olmuştur. Bu idealist aydın, altmış altı yıllık ömrünün yaklaşık kırk yılını, eğitim ve yayın hayatında bin bir zorluklara göğüs gererek, Azerbaycan Türklerinin var olma mücadelesine adanmıştır.

Azerbaycanda yenilikçi aydınların öncüsü olarak gösterilen Celil Mehmetkuluzâde'nin sanat alanındaki ustalığı, Azerbaycan Edebiyat Tarihinde büyük bir öneme sahiptir. Özellikle kaleme aldığı, estetik seviye kazanmış eserleri gerek aydınlar, gerekse halk tarafından büyük ilgi görmüştür.

Elimizdeki hâtırât türünde yazılmış bu eseri ilk olarak, Celil Mehmetkuluzâde'nin ömrünün son yıllarında, onunla bütün zorlukları, baskıları, acıları ve mutlulukları birlikte yaşayan, eşi Hamide Hanım "Mirza Celil Hakkındaki Hatıralarım" adıyla Rusça olarak kaleme almıştır. Eser, daha sonra Celil Mehmetkuluzâde gibi hayatını Azerbaycan Edebiyatına adanmış, şöhreti ülkesi dışına taşan bilim adamı Abbas Zamanov tarafından 1967 yılında Rusçadan Azerbaycan Türkçesine aktarılarak Bakû'de yayımlanmıştır. 1981 yılında eserin ikinci basımı gerçekleştirilmiştir. Uzun bir hayat hikâyesinin, yalın bir dil ve edebî üslûpla kaleme alındığı bu eseri, Doç. Dr. Fatma Özkan 2002 yılında Türkiye Türkçesine aktarmış, Kültür Bakanlığı tarafından da yayımlanmıştır.

Söz Başı, Celil Mehmetkuluzâde, Abbas Fettahoğlu Zamanov'un Hamide Mehmetkuluzâde Hanım ve Hatıraları Hakkındaki Düşünceleri, Hatıralar ve Resimler olmak üzere beş bölümden meydana gelen eser 252 sayfadan oluşmaktadır.

---

* Gazi Üniversitesi TÖMER/ ANKARA
kihsan@gazi.edu.tr

Eseri Türkiye Türkçesine aktaran Doç. Dr. Özkan, söz başı bölümünde XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Türk dünyasındaki fikrî ve siyasî hareketlerden bahsetmiş ve bu hareketler sonucunda meydana gelen köklü değişimlere değinmiştir. Ayrıca, bu dönemde oluşan *Usûl-i Cedid* akımıyla *maarif*, *maarifçilik*, *cedid* ve *cedidçilik* kavramlarının Türk aydınları üzerindeki etkileri üzerinde durmuştur (s.IX). Daha sonraki değerlendirmelerinde ise Özkan, Celil Mehmetkuluzâde'nin yirmi beş yıl boyunca aralıksız çıkardığı *Molla Nasreddin* adlı mizahî ve edebî dergiden ve bu derginin o dönemdeki etkilerinden bahsetmiştir.

Yine çalışmanın söz başında, Mirza Celil ile birlikte dönemin bütün zorluklarına göğüs geren hayat arkadaşı Hamide Hanım'dan bahsedilmiştir. Hamide Hanım, idealist ve gerçekçi bir aydın olarak, Rusçayı sonradan öğrenmesine rağmen, hem bu eseri hem de Mirza Celil'in diğer eserlerini Rusçaya çevirecek kadar ileri derecede Rusça öğrenmiştir. Aynı zamanda *Molla Nasreddin* dergisinin çıkarılmasında eşine maddî ve manevî destek vermiş, ölümünden sonra da eserlerinin yayımlanmasında büyük fedakârlıklarda bulunmuştur (s.XI).

Eserin, Celil Mehmetkuluzâde adlı ikinci bölümünde ise, daha çok Mirza Celil'in hayatından ve özellikle de onun, Azerbaycan Edebiyatı ve bütün Türk edebiyatlarında haklı bir yer almasını sağlayan eserlerinden bahsedilmiştir. Mirza Celil'in 22 Şubat 1869 yılında beş çocuklu yoksul bir ailenin ferdi olarak Nahçıvan'da başlayan hayat macerası, 4 Ocak 1932'de Bakû'de son bulmuştur. O, bu zaman aralığında bir insanın vatani ve milleti için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan bir aydındır. Özellikle, zaman zaman karşılaştığı maddî zorluklara ve siyasî baskılara rağmen yirmi beş yıl boyunca, yılda 52 sayı çıkardığı *Molla Nasreddin* dergisi, Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı için XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında çok önemli bir yapı taşı olmuştur. Komünist rejimin katı sansürüne rağmen, derginin yazıldığı dile yapılan müdahalelere boyun eğmeden, dergiyi Azerbaycan Türkçesi ile çıkarmaktan hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Onun bu cesur davranışı, daha sonra gelen aydınları yüreklendirmiş, onlara bu konuda ufuklar açmıştır. Mirza Celil, *Molla Nasreddin Dergisi*'nin yayımlanmasıyla Azerbaycan halkının manevî, ahlâkî ve sosyal meselelerini anlaşılır bir dil ve üslûpla halka anlatmıştır. Billhassa, eleştiri tarzında yazmış olduğu yazılarıyla, bilgisizlikle ve halk arasında yaygınlaşan bâtil inançlarla mücadele etmiştir.

1920 yılında Bolşeviklerin baskısı sonucunda *Molla Nasreddin Dergisi* kapatılır. Tüm baskılara ve alınan kapatma kararına rağmen Mirza Celil hiçbir zaman geri adım atmaz. Ailesini de yanına alarak bin bir zorlukla Tebriz'e gider. Dergiyi burada çıkarmaya başlar (8 sayı). Ancak Tebriz'de de derginin Azerbaycan Türkçesi ile çıkarılmasına karşı çıkılır. Farsça çıkarılması yö-

nünde baskılar yapılır. Fakat, Mirza Celil bu teklife şiddetle karşı çıkar ve o dönemin devlet temsilcileri ile anlaşarak dergiyi Azerbaycan Türkçesi ile çıkarmaya devam eder.

Ocak 1921'de dergisini tekrar Azerbaycan Türkçesi ile çıkarmaya başlar. 24 Mayıs 1924 yılında Sovyet Azerbaycanı'nda Cumhurbaşkanı olan eski arkadaşları Neriman Nerimanov'un daveti ile Bakû'ye tekrar döner ve dergiyi burada yayımlamaya devam eder. Ayrıca, 1921 yılının sonlarında çıkarılmaya başlanan *Yeni Yol* adlı gazetenin de baş yazarlığını üstlenir.

Mirza Celil bu dönemde, bir yandan Azerbaycan Edebiyatının gelişmesine katkıda bulunmaya devam ederken, diğer yandan da, 1924 yılında Azerbaycan Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin Yeni Alfabe Komisyonuna seçilir.

O, 4 Ocak 1932 yılına kadar devam eden hayat çizgisinin tamamına yakınına halka hizmetlerde bulunarak geçirmiştir. Bu sebeple, ölümünden sonra Azerbaycan'da edebî bir ekol olmuş; daha sonra onun ekolünden pek çok edip ve aydın yetişmiştir.

Üçüncü bölümde ise eseri, Rusçadan Azerbaycan Türkçesi'ne aktaran tanınmış bilim adamı ve gazeteci Abbas Zamanov'un, Mirza Celil'in eşi, aynı zamanda bu eseri kaleme alan Hamide Mehmetkuluzâde Hanım ve hatıraları hakkındaki düşünceleri yer almaktadır. Zamanov bu bölümde, Mirza Celil ve özellikle birçok konuda fikir alışverişinde bulunduğu Hamide Hanım ve onun hatıralarından bahseder. Ona göre Mirza Celil mütefekkir bir sanatkâr, Hamide Hanım ise tabiatı itibarıyla çalışkan, düşünen, gözünü daldan budaktan sakınmayan, dâimâ yeni bir iş yapmak arzusu ile çırpınan bir insandır. Mirza Celil ile Hamide Hanımın aile hayatı Mirza Celil'in ölümüne kadar, yaklaşık yirmi beş yıl sürmüştür. Bu süre içinde onlar birbirlerine dâimâ sevgi ve hürmet beslemişlerdir. Özellikle Hamide Hanım, Mirza Celil ile evlendikten sonra onun desteğini alarak sosyal hayatta faal hâle gelmiş, yapmış olduğu işler daha geniş bir ehemmiyet kazanmaya başlamıştır. Bu noktada, bin bir zorluklarla yapmış olduğu hayır işleri takdire şayandır. Tiflis'te bulunan *Kız Enstitüsü*'ndeki öğrencilerin Türkçe öğretimi konusundaki sıkıntılarını çözmesi, köylerdeki salgın hastalıklarla mücadelesi, yoksul kadınları faydalı işlerde istihdam etmek için çareler araması, küçük çaplarda dokuma imalâthaneleri açması, hem babasından kalan toprakları işletmesi, hem de çevredeki köylülerin karşılaşmış olduğu ziraat problemleri ve ziraî hastalıklarla mücadelesi, en önemlisi de 1912 yılında Tiflis'te tertip edilen "XIII. Kafkas Ötesi Pamukçular Kurultayı"na katılmasıdır. Hamide Hanımın bir kadın olarak ilk defa böyle bir toplantıda konuşacak olması basında geniş bir şekilde yer almış ve sosyal hayatta da kadının neleri başaracağı yönünde güçlü tesirler uyandırmıştır.

Hamide Hanım, aynı zamanda Mirza Celil'in hayatında ve edebî çalışmalarında müspet bir rol oynamıştır. Yirmi beş yıl süren aile hayatı boyunca, tarihin bir çok karmaşık olaylarına birlikte göğüs germişler, siyasî baskılara maruz kalmışlar, birbirlerine her zaman yardımcı olmuşlardır. Bu yönleriyle Mirza Celil Azerbaycan'ın önde gelen edebî muasırlarından, Hamide Hanım ise, XX. yüzyıl Azerbaycanı'nın fikir ve kültür tarihinde önde gelen kadınlarından biri olmuştur.

Eserin dördüncü bölümünde ise Hamide Hanımın kaleminden yazılmış hâtıralar yer almaktadır. Hamide Hanım, bu bölümün başında Mirza Celil ve onun ailesinden bahsetmiştir. Mirza Celil'in öğrenim hayatından başlayarak bir köy okuluna tayin edilinceye kadar olan döneme değinmiştir. Nehrem adındaki bu köyde Mirza Celil, yaklaşık on yıl öğretmenlik yapmış ve buradaki öğrencilere ve halka çok yararlı hizmetlerde bulunmuştur. 1897 yılında ise yazar Nehrem'den Nahçıvan'a tayin olmuş. Burada, Eynelibey Sultanov, Mehmetkulbey Kengerli, Kurbanali Şerif, Şahbaz Kengerli, Esat Kengerli, Ferec Şeyh, Nasrullah Şeyh, Mirza Ali, Mirza Sadık Halil ve Mirza Rahim Halil, Bahşali Şahtatlı, şair Mehmettağı Sıtkı Sefer gibi serbest fikirli eğitimci ve âlimlerle dostluklar kurmuştur.

Bu dönemde Mirza Celil, yoğun şekilde felsefe ile meşgul olmuş, eski Yunan filozoflarıyla Avrupa'nın fikir adamlarından John Stuart Mill, Charles Darwin, Sokrates, Karl Marx ve diğer birçok düşünür ve yazarın eserini okumaya başlamıştır.

1898 yılına Mirza Celil'in ilk karısı vefat etmiştir. Bunun üzerine Revan'a taşınmış ve burada kaymakamlıkta tercüman olarak göreve başlamıştır. Bu dönemde "Yan Fülütü" ve "Posta Kutusu" hikâyelerini yazmıştır. 3 Haziran 1900 tarihinde, Mehmetkulu Kengerli Beyin kız kardeşi Nazlı Hanımı alarak ikinci defa evlenmiştir. Mirza Celil ise kız kardeşi Sakine'yi Kengerli Beye vermiştir. Bu dönemde Mirza Celil Kengerli Beyle çok sıkı münasebetler kurmuştur. Daha sonraları Mirza Celil, Nazlı Hanımla olan evliliğinde büyük sıkıntılar yaşamıştır.

Eserin bu bölümünün diğer kısımlarında, Hamide Hanım kendi ailesinden ve Mirza Celil ile olan ilk münasebetlerinden bahseder. Mirza Celil de bu dönemde Tiflis'te tesadüfen tanıştığı Mehmet Ağa Şahtatlı ile görüşür, onun çıkardığı Şark-ı Rus gazetesinde çalışmaya başlar. 1905 yılında Rus inkılâbının coşkun devri başlar ve Ermeni-Müslüman çatışması başlar. Ayaklanmalar her tarafa yayılır.

Hamide Hanımın bu bölümdeki hatıraları, genel olarak Bakû, Tiflis, Şuşa, Kerhizli, Tebriz, Nahçıvan bölgelerinde geçen olaylara dayanır. Buralardaki

hayatını, bazen yalnız başına, bazen de Mirza Celil ile birlikte geçirmiştir. Bu sıralarda Mirza Celil daha çok *Molla Nasreddin Dergisi'nin* yayın işleri ve eserlerini yazmakla meşgul olurken, Hamide Hanım ise hem çocuklar ve ev işleri ile ilgilenmiş hem de özellikle kadınlara faydalı işlere ön ayak olmuştur. Aynı zamanda çocuklarıyla ilgilenmiş, onların eğitim problemlerinin çözümünde büyük fedakârlıkta bulunmuştur. Hamide Hanım, zaman zaman karşılaştıkları maddî zorluklara rağmen Mirza Celil'e her zaman destek olmuş; derginin yayımlanması için ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ayırdığı parayı bile derginin basılması için harcamıştır.

Mirza Celil, hem *Molla Nasreddin Dergisi'*ndeki yazılarında hem de yazmış olduğu tiyatro ve hikâyelerinde sade, anlaşılır bir Türkçe kullanmış, bu konuda çok mücadele vermiştir. Türkçe kelimelerden başka kelime kullanmamaya özen göstermiş ve hatta batı kökenli kelimelere şiddetle karşı çıkmıştır.

Yazmış olduğu eserleri, Türk lehçeleri ile Dođu ve Batı dillerine çevrilmiştir. Tiyatro eserleri hem Azerbaycan'da hem de diğer birçok ülkede sahnelenmiştir. Azerbaycan'da bir bölge ve bir köy ile, Bakû, Nahçıvan ve Gence'de sokak, meydan ve okullara adı verilmiştir.

Eserin beşinci ve son bölümünde ise Mirza Celil'in çeşitli dönemlerde Hamide Hanım ve çocukları ile çektiği resimler vardır.

Bu eser, bir döneme damgasını vurmuş mefkûre insanı Celil Mehmetkuluzâde'nin hayat hikâyesinin Hamide Hanım tarafından kaleme alınması ile ortaya çıkmıştır. Hâtıra türünde kaleme alınan eserin; Mirza Celil'in eşi tarafından yazılması esere vesika değeri kazandırmıştır. Edebiyat tarihçilerinin de müracaat edeceği kaynak niteliğinin yanı sıra, edebiyat meraklısı her okuyucuya hitap eden bu eserin Türkiye Türkçesine aktarılması da son derece başarılıdır. Kitabı yayına hazırlayan Fatma ÖZKAN, akıcı, duru ve güzel Türkçesiyle eserin orijinalindeki şeklini korumaya özen göstermiştir.

Kapak kompozisyonu ve baskı kalitesiyle bir titizlik örneği olan eseri okumayı herkese tavsiye ederken, eserin Türkiye'de yayımlanmasında emeği geçenleri kutlarız.